

УДК 374.87

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ. ШКОЛИ ГРАМОТИ

О.Ф.Кошолап

Анотація. У статті висвітлена проблема розвитку початкової освіти на території Подільської губернії в другій половині XIX – початку XX ст.

Ключові слова. Школи грамоти, початкова освіта, навчально-виховний процес, класно-урочна система.

Анотация. В статье освещена проблема развития начального образования в Подольской губернии во второй половине XIX – начале XX ст.

Ключевые слова. Школа грамоты, начальное образование, учебно-воспитательный процесс, класно-урочная система.

Summary. In the article the problems of the development of primary education on the territory of Podil'ska province in the XIX-th - early XX-th century period are explored.

Keywords: schools of reading and writing, primary education, educational process, class-fixed system.

Постановка проблеми. Не зважаючи на позитивні тенденції в розвитку системи освіти України в середині XIX ст., все ж становище в цій галузі залишалося вкрай важким. Особливо критичною ситуація була в сільській місцевості, де феодално-кріпосницькі пережитки та недосконалість реформаційної політики самодержавства стояли на перешкоді відкриття початкових навчальних закладів. І.В.Сесак стверджує, що в середині XIX ст. в дев'яти українських губерніях з населенням 23,5 млн. чоловік налічувалося всього 1 320 початкових навчальних закладів, у яких навчалося 67129 дітей. У середньому по губерніях один учень приходився на 163 жителі. Виняток складала Подільська губернія, в якій один учень припадав на 400 жителів. Таким чином, майже 98 % дітей шкільного віку не мали змоги здобути елементарної освіти [11, с. 29-30].

Основна частина. У сільській місцевості, як свідчать документи, відчувалася гостра потреба в грамотних людях, як у волосних правліннях, так і селянських спілках. «Там не тільки не має свого волосного писаря, фельдшера, повивальної бабки, але досить часто не має кому розписатися за безграмотного товариша. Не говорячи вже про кваліфікованих ремісниках, шевцях, слюсарях, механіках, агрономах та ін.» [16, с. 3]. До середини XIX ст. основним типом початкових навчальних закладів, що функціонували на території Поділля, були церковнопарафіяльні школи, які перебували під опікою та контролем церковного відомства. У другій половині XIX ст. почали утворюватись світські початкові навчальні заклади які стали називатися школами грамоти. Внаслідок освітньої реформи 1884 року та «Правил про церковнопарафіяльні школи», школи грамоти перейшли під контроль Святішого Синоду. 4 травня 1891 року були затверджені «Правила про школу грамотності», які офіційно поклали початок розвитку народної освіти в Україні. Згідно «Правил» і доданого до них циркуляру, Міністерство освіти, даючи дозвіл на відкриття в населених пунктах нових шкіл грамоти, де вже функціонували школи духовного відомства, зобов'язані були погоджувати та отримувати дозвіл Єпархіальної вчительської Ради, а також враховувати місцеві умови [2, с. 554]. Школи грамоти являли собою особливий тип початкової освіти, яка за своїм значенням ставилася значно нижче церковнопарафіяльної. На перших порах функціонування навчальні заклади такого типу були покликані поєднати навчання селянських дітей із їх морально-релігійним вихованням. «Перше призначення народної школи, – наголошує Д.Сініцький, – навчати тому, чому навчає церква, а вона вчить не тільки знати та вірувати, але і як бути людиною...» [10, с. 19].

Згідно «Правил про школи грамотності» (1891 р.) шкільна початкова мережа мала розширюватись не стільки за рахунок державних асигнувань на освітню галузь, скільки за рахунок «вільних селянських шкіл» та «домашніх шкіл грамотності», які фінансувалися за рахунок коштів волосних бюджетів або ж самими селянами за розподільчим характером. Архівні джерела свідчать, що чиновники не вели регулярного обліку таких шкіл, а тому, іноді, відсутні статистичні дані про динаміку їх розвитку та кількість дітей, які в них навчалися. Ініціаторами відкриття шкіл грамоти, як свідчать документи, виступали переважно сільські громади, священнослужителі, місцеві органи влади тощо.

Так, до Єпархіальної вчительської Ради звернулася з письмовим проханням про відкриття школи грамоти громада с.Вітави Тиврівської волості Вінницького повіту. У ньому говорилося: «У с.Вітаві, населення якого переважно складають католики, відкриття школи грамоти є великою необхідністю...Враховуючи те, що необхідно постійно вести контроль за релігійно-моральним вихованням учнів у школі, просимо Єпархіальну Вчительську Раду про асигнування з рахунків земських зборів додаткового фінансування на утримання вчителя. Просимо призначити вчителем Вітавської школи грамоти людину благонадійну, люблячу свою справу, здатну здобути авторитет серед учнів школи та членів громади і паралізувати шкідливий вплив католиків на православних прихожан [21, арк. 17 (а)].

«16 жовтня 1892 року в присутності уповноваженого Єпархіальної вчительської Ради, старшини Тиврівського волосного правління Івана Мальованого і писаря волосного правління Василя Чижевича громада с. Вітави прийняла рішення про відкриття школи грамоти та зобов'язалася виділити приміщення для школи та щорічно виділяти по 100 крб. на оплату вчителю» [18, с. 34-35]. Для забезпечення господарських потреб школи та попечительства над нею громада призначила селян Івана Піусовича Соканюка та Омеляна Тимофійовича Могонюка, які «не притягалися до судової відповідальності, не займалися торговельними справами та були прикладом благочестя» [18, арк.34-35]. У разі, якщо б міщани та дворяни, які проживали у Вітаві, вирішили послати своїх дітей до школи грамоти, то вони, за рішенням громади, були зобов'язані вносити за навчання по 3 крб., які планувалося використовувати для придбання навчального приладдя та підручників [18, арк. 34-35].

Викликає інтерес і звернення громади с. Михайлівки Тиврівської волості від 13 грудня 1895 року, в якому говорилося: «Приймаючи до уваги, що в нашому селі всі діти шкільного віку не освічені, і хоч ми й беремо участь у фінансуванні Тиврівського народного училища (83 крб. в рік), але своїх дітей в цей навчальний заклад не посилаємо. Це пояснюється тим, що училище знаходиться в 3 км. від Михайлівки та ще й за р. Бугом, під час розливу якого зв'язок із Тивровом на довгий час припиняється. Ми, селяни, стурбовані за релігійно-моральне виховання своїх дітей і, виходячи з цього постановили: відкрити в нашому селі Михайлівці в громадському будинку школу грамоти. Виділяти на її утримання з 1 січня 1896 року зазначену суму: на заробітну плату вчителя 80 крб., на опалення та освітлення – 18 крб., на оплату сторожу – 12 руб. і на придбання навчальних посібників – 10 крб.. Таким чином, загальна сума видатків становить 120 крб. і яку громада зобов'язується асигнувати по розкладці...» [19, арк. 57-59]. 30 вересня 1891 року єпископ Подільський та Брацлавський Преосвященніший Дмитрій дав дозвіл на відкриття школи грамоти при Корделівському цукровому заводі. Функціонування

навчального закладу дозволялося за умови, якщо «...навчання та виховання молодого покоління буде відбуватися в православно-церковному дусі» [17, с. 27-28]. Рішенням Єпархіальної вчительської Ради учителем школи грамоти в с. Корделівці був призначений Ілля Васильович Шней, який до того часу вже працював вчителем однокласного міністерського училища, наставником у Вінницькому реальному училищі та мав 28 літній досвід педагогічної роботи [17, с. 27-28]. Тільки на території Вінниччини з 1891 по 1898 рік були відкриті та успішно функціонували школи грамоти в селах: Вишинка Вінницького повіту [16, с. 6], Заливанщинці Тиврівського повіту [20, арк. 82-91], Райки [с. 27-28], Пулківці [20, арк. 83], Янкові Тиврівської волості [22, арк. 59-60] та багатьох інших населених пунктах Подільської губернії. Документи того часу засвідчують, що кількість шкіл грамоти в населених пунктах Подільської губернії помітно збільшувалася. Це було зумовлено активною діяльністю волосних і повітових органів влади, а також завдяки сподвижництву священників і мирян (див. табл.1)[8, с.555-556].

Таблиця 1

Динаміка чисельності шкіл грамоти в Подільській губернії по роках

Навчальні роки	Кількість шкіл грамоти	Кількість учнів, що навчалися в школах грамоти
1884/1885	–	–
1885/1886	76	1525
1886/1887	435	10503
1887/1888	493	12826
1888/1889	499	14521
1889/1890	463	12357
1890/1891	728	24085
1891/1892	726	25039
1892/1893	734	27824
1893/1894	732	25561

В.П.Кононенко наводить цікаві факти щодо розширення сітки шкіл грамоти наприкінці XIX ст. в Ольгопільському повіті. Згідно запропонованих ним даних, «у 1897 році в повіті функціонувало 39 школи грамоти, а в 1900 році їх кількість уже зросла до 72. Зазначені навчальні заклади поділялися на школи змішаного типу, в яких разом навчалися і хлопчики, і дівчатка, та однополі. Так, у 1900 році в повіті нараховувалось 44 змішаних школи грамоти та 28 жіночих. Завдяки відкриттю в повіті Ольгопільському особливих шкіл для дівчаток, частка останніх зросла до 26-27%. У таких селах повіту, як Вільшанці-Побережній, студеній та Северинівці вдалося залучити до школи у 1899/1900 навчальному році всіх дітей 1890 та 1891 року народження» [3, с. 75]. Подібна ситуація склалася й у Могилівському повіті, де церковнопарафіяльні школи та школи грамоти в 1890-1896 рр. склали майже 90% усіх навчальних закладів (див. табл.2)[1, с. 257].

Таблиця 2

Динаміка кількості церковноприходських шкіл і шкіл грамоти у Могилівському повіті в 1890-1896 рр.

	1890	1891	1892	1893	1895	1896
Церковнопарафіяльні школи та школи грамоти	96	101	103	106	113	116
Загальна кількість учнів у даних школах	3110	3159	3576	3837	3974	4186

Проаналізувавши динаміку росту кількості початкових навчальних закладів у Могилівському повіті, В.В.Войтович, О.В.Войтович наголошують, що «розвивалися вони надзвичайно повільно, хоча потреба в них була великою. В середньому на одну таку школу припадало від 32 (у 1890 році) до 36 (у 1896 році) учнів. З огляду на те, що в цей період у Могилівському повіті проживало більше 50 тис. Дітей віком від 10 до 19 років, то (не беручи до уваги тих дітей, що не досягли 10 річного віку) з упевненістю можна стверджувати про надзвичайно низький відсоток охоплення дітей краю початковою освітою – менше 8% щорічно» [1, с. 257]. Наприкінці XIX ст.. школи грамоти в чисельному співвідношенні значно випереджали церковнопарафіяльні навчальні заклади. Зокрема, на території губернії в 1892 році успішно функціонувало 526 церковнопарафіяльних і 726 шкіл грамоти, в яких навчалось 50156 учнів, що становило 66,4% всіх учнів у губернії[4, с. 29].

У 1893 році кількість шкіл грамоти зросла до 734 [5, с.142], а в 1899 році їх уже нараховувалося 827 [6, с. 142]. Якщо проаналізувати релігійний склад учнів шкіл грамоти, відкритих на території

Поділля наприкінці XIX ст., то кількість дітей православної віри в процентному відношенні становила не менше 95%. Так, у 1891р. їх було 97,7%, католиків – 2,2%, інших віросповідань – 0,1%, а в 1898р. відповідно 95,6%; 3,9%, 0,6%. [6, с. 212]. Згідно даних за 1900 рік, в школах грамоти Подільської єпархії навчалося 14779 хлопчиків і 12878 дівчаток [14, с. 22-23].

Проте, вже в 1902 році намітилась тенденція зменшення кількості шкіл грамоти та збільшення чисельності церковноприходських шкіл. Якщо у 1901 році на території Подільської губернії функціонувала 841 школа грамоти, то в 1902 році їх залишилося 736, тобто, на 105 менше, ніж у попередній навчальний рік. У церковноприходських школах і школах грамоти у 1901 році навчалося 95699 дітей обох станів, то на 1902 рік їх кількість складала 90485 учнів, з них 67765 хлопчиків і 22720 дівчаток, або 71,4% всіх учнів губернії. У порівнянні з 1901 роком кількість учнів обох статей помітно скоротилася на 5214 чоловік, або 5,4%. Зокрема, хлопчиків зменшилось на 1396, або 2,0% і дівчаток на 3818, або на 14,3% [7, с.165-166].

Таким чином, 1902 рік видався для шкіл грамоти менш сприятливим, ніж попередній. Зменшення кількості шкіл грамоти на території Подільської губернії пояснюється, перш за все, нездатністю місцевих органів влади забезпечити їх фінансові та матеріальні потреби, а також байдужістю місцевих чиновників до проблем освіти серед селянства. На жаль, і в наступні роки тенденція щодо зменшення кількості шкіл грамоти в Подільській губернії продовжувала зберігатися. Підтвердженням цьому є фіксація кількості шкіл грамоти в Подільській губернії складена на основі документів «Обзор Подольской губернии за 1892, 1893, 1899, 1901, 1902, 1905, 1907 pp.» (див.тал.3).

Таблиця 3

Кількість шкіл грамоти повітах Подільської губернії за 1892-1907 pp.

Зазначення років	1 892	1 893	18 99	1 901	1 902	19 05	19 07
Кількість шкіл грамоти	7 26	7 34	82 7	8 41	7 36	42 8	30 9

Подібне спостерігалось і в розвитку шкіл грамоти (див.тал.4)[9].

Таблиця 4

Кількість шкіл грамоти в повітах Подільської губернії на 1905 рік

№ п/п	Назва повітів	Школи грамоти	Однокласні школи	Другокласні	Разом
1	Балтський	90	157	-	247
2	Брацлавський	17	126	-	143
3	Вінницький	42	71	4	117
4	Гайсинський	30	112	2	144
5	Кам'янецький	25	131	-	156
6	Летичівський	25	74	-	99
7	Літинський	21	132	2	155
8	Могилівський	34	89	-	123
9	Ольгопільський	28	104	3	135
10	Проскурівський	52	107	-	159
11	Ушицький	32	104	-	136
12	Ямпільський	32	106	2	140
	Всього по губернії	428	1313	13	1754

Як видно із таблиці, завантаженість шкіл грамоти, в порівнянні з іншими типами початкових навчальних закладів, функціонуючих на території Подільської губернії в зазначений період, була теж незначною. Зокрема, у 1900 році на кожну двокласну церковно-парафіяльну школу припадало в середньому 111 учнів, на однокласну – 47, а на школу грамоти – 27 [14, с. 29].

Що стосується релігійної приналежності учнів церковноприходських шкіл і шкіл грамоти, то в 1901 році із 95699 дітей обох станів 95,3%, від їх загальної кількості, були православного віросповідання, 4% – католикаміта 0,7% – інших релігій.

У 1902 році співвідношення дітей щодо їх релігійної приналежності майже не змінилося. Так, із 86436 дітей обох статей православні склали 95,5%, 3524 учнів, або 3,9%, вважали себе католиками, 525, або 0,6%, належали до іншого віросповідання [7, с. 178].

Школи грамоти поділялися на однокласні з дворічним курсом і двокласні з чотирирічним курсом навчання. Ці навчальні заклади, на відміну від інших початкових навчальних закладів, давали дітям знання не більші, ніж їх отримували учні першого класу церковноприходської школи. Користуючись свободою у виборі напрямку навчання, вчителі шкіл грамоти навчали дітей письму, читанню, арифметиці, закону Божому, церковному співу тощо. Зміст навчання у цих навчальних закладах був повністю підпорядкований релігійно-моральному вихованню учнів, що не відповідало загальному напрямку офіційної світської початкової школи [12, с. 228].

Досить часто вибір предметів, які вивчалися в навчальних закладах такого типу, визначався й можливістю громади оплачувати навчання своїх дітей і розміром оплати роботи вчителя. Розмір збору на користь школи значною мірою залежав від матеріального статку членів громади та розподілявся диференційовано: з менш заможних менше, а з багатших більше. При наявності вільних коштів на рахунку общини, її члени, рішенням загального сходу села, могли найняти для своїх дітей спеціалістів і з інших предметів, а саме: учителя гімнастики, рукоділля, ремесла та ін..

Основною формою організації навчально-виховної роботи в школі грамоти був урок, під час якого навчання відбувалось аналітично-звуковим методом. Тобто, діти шляхом багаторазового повторення механічно зачували напам'ять незрозумілий текст підручника, вірш або молитву. Поширення цього методу було зумовлено рядом причин, а саме: школи грамоти на початковому етапі свого існування були погано забезпечені навчальною літературою, тому в багатьох випадках підручник був тільки у вчителя; інша, не менш важлива причина полягала в тому, що селянські діти, практично, не знали російської мови, а якщо і знали, то дуже погано. Саме тому, при вивченні російської мови все більше місце займало пояснювальне читання, під час якого вчитель, прочитавши уривок тексту, намагався розтлумачити його так, щоб діти зрозуміли його зміст і могли без помилок відтворити по-пам'яті або на папері. Тому навчання письму відбувалось одночасно з навчанням дітей читати. При застосуванні такої методики учитель надто багато уваги зосереджував на виконанні учнями письмових вправ, що значно зменшувало увагу і призводило до швидкої втомлюваності дитини.

Навчання арифметики відбувалось так: початкові навчання рахувати на дійсних предметах, усний рахунок, рішення прикладів і задач, вправи на рахівниці [11, с. 70].

Здебільшого, навчально-виховний процес у навчальних закладах подібного типу зводився до прищеплення учням почуття страху, беззаперечної покори волі вчителя. Заснована на муштрі існуюча система навчання і виховання зводила нанівець особистісні інтереси дітей, їхні здібності та побажання, вікові та індивідуальні особливості. Так, для контролю за навчанням і вихованням сільських дітей, у школах були складені спеціальні списки хлопчиків і дівчаток віком від 8 до 16 років, які зобов'язані були ходити на заняття не тільки в зимню, але й у літню пору року [15, с. 65].

У 1897 році Міністерство народної освіти, прагнучи, в певній мірі, задовольнити вимоги часу та покращити якість навчання, видало нову пояснювальну записку до навчальних програм, якими керувалися вчителі початкових шкіл. У пояснювальній записці зверталася увага педагогів на необхідності застосування інноваційних підходів у навчально-виховному процесі, дотриманні під час занять принципів свідомості, самостійності, послідовності та ін.

Так, у пояснюючій записці до програми із закону Божого від педагога вимагалось, щоб при вивченні молитов діти не просто відтворювали заучені напам'ять фрази, а розуміли та глибоко усвідомлювали їх зміст, щоб їх серця завжди були відкриті [13, с. 1801-1802].

Однак, були й школи грамоти, в яких навчання відбувалося за програмою однокласних церковно-приходських шкіл, що в свою чергу сприяло переходу таких шкіл на початку ХХ ст. в розряд останніх. Вчителі таких навчальних закладів у практиці своєї роботи застосовували новітні методики роботи з дітьми (проводили екскурсії, збирали ботанічні колекції та ін.), що якісно змінювало зміст навчання та виховання учнівської молоді [11, с. 228].

Висновки. Таким чином, школи грамоти відіграли значну роль у забезпеченні освітніх потреб дітей, які проживали в найвіддаленіших населених пунктах Подільської губернії. Незважаючи на те, що рівень отримуваних учнями знань у школах грамоти здебільшого був не високим, все ж значна частина селянських дітей по їх закінченні вміла читати, писати та рахувати, що в цілому покращило освітній рівень сільського населення.

Література

1. Войтович В.В. Стан народної освіти в Могилівському повіті наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / В. В. Войтович, О. В. Войтович //36. наук. праць 2-ї Могилів-Подільської краєзнавчої конференції. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіум, 2006. – 288 с.

2. Краткий очерк церковно-приходского дела в Подолии за последнее десятилетие (1884-1894 гг.) Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям №49 1886 года
3. Кононенко В.П. Церковні школи Подільської Єпархії та їх вплив на формування менталітету населення наприкінці XIX – на початку XX ст./ В.П.Кононенко // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2005. – 324 с.
4. Обзор Подольской губернии за 1892год. – С. 29..
5. Обзор Подольской губернии за 1893 год. -Б.м. и г. – С.142
6. Обзор Подольской губернии за 1899 г. – С. 212
7. Обзор Подольской губернии за 1902 год. – С. 165-166.
8. Подольские Епархиальные Ведомости. – №49.–1886.
9. Очерки изъ церковно-общественной и бытовой жизни Подолии въ 1905 г. // Подольские епархиальные ведомости (ч. неоф.). – 1905. – №43. – С. 1027-1034.
10. Синицкий Д. Исторические сведения о подольской духовной семинарии. / Д. Синицкий. – Камянец-Подольский, 1895. – 119 с.
11. Сесак І.В., Мітін Г.Д. Освіта на Поділлі: у 2-х ч. / І.В. Сесак, Г.Д. Мітін. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Ч. I. – 152 с.
12. Сесак І.В.. Школи грамоти Поділля в кінці XIX початку XX ст.. // Матеріали 9-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський., 1995. – С. 228.
13. Фальборк Г. Настольная книга по народному образованию. –В 4-х т. / Г. Фальборк, В. Чарнолуский – СПб., 1904. – – Т.3. – С. 1801-1802.
14. Церковные школы Российской империи в 1900 году. – СПб,1903. –С.29
15. Державний архів Вінницької області далі (ДАВО), Д. 205, оп.1, спр. 29, арк. 64-65.
16. ДАВО, Д. 213, оп.1, спр. 3, арк. 3-6.
17. ДАВО, Д. 283, оп.1, од. зб. 2, арк. 27-28
18. ДАВО, Д. 283, оп.1, од. зб. 2, арк. 34-35
19. ДАВО, Ф. 283, оп.1,од. зб. 4, арк..57- 59
20. ДАВО, Ф. 283, оп.1,од. зб. 2, арк. 82-91.
21. ДАВО, Ф. 283, оп.1,од. зб. 4, арк.. 17(a)-19
22. ДАВО, Ф. 283, оп.1,од. зб. 4, арк.. 59-60.